

Rosner, Anna

"Sejmiki ziemskie 1764-1793. Dzieje reformy", Adam Lityński, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 951, Katowice 1988 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 80/2, 403-406

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

stereotypem) wyobcowanych i zdeformowanych, ale jednak realiów. A o tej rzeczywistości hiszpańskiej już Chauchadis nie pisze. Nie dowiadujemy się, jak owe pojęcia honoru, tak subtelnie prezentowane przez autorów, funkcjonowały w społeczeństwie, czy stosowano się do ich moralnych zaleceń, jak postępowano w życiu? Znamy rozliczne sprawy honorowe z literatury hiszpańskiej „złotego wieku”, ale to przecież także fikcja literacka, a nie życie codzienne Hiszpana.

Andrzej Wyrobisz

Adam Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764—1793. Dzieje reformy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 951, Katowice 1988, s. 203.

Badania nad sejmikami szlacheckimi Rzeczypospolitej mają długą tradycję. Zajmowali się nimi najwybitniejsi historycy państwa i prawa: W. Smoleński, T. Korzon, W. Kalinka, A. Pawiński, W. Konopczyński, A. Prochaska, J. Siemieński, S. Sreniowski. W ostatnich latach „biblioteka sejmikowa” znacznie się wzbogaciła. Gruntowne studia takich historyków jak: J. Bardach, J. Gierowski, H. Olszewski, S. Płaza, K. Przyboś, Z. Zielińska, powiększają naszą wiedzę o mechanizmach politycznych i społecznych Polski szlacheckiej.

Szczególną pozycję zajmują te badania, które dotyczą okresu Oświecenia: w problematykę sejmikową wpleciona jest bowiem kwestia wielkiej reformy życia państwowego, zmieniająca zasadniczo obraz polskiego parlamentaryzmu. Koniec XVIII stulecia stawia przed badaczami sejmików nie tylko konieczność opisu instytucji i jej społecznego i politycznego działania, ale też analizę reform, a nade wszystko zmian, które przyniosły. Historycy tematy te podejmowali już od dawna — prócz wymienionych podkreślamy prace S. Sosina — a i wśród dzisiejszych badaczy tematyka ta cieszy się zainteresowaniem: przybliżyły ją rozprawy B. Leśnodorskiego, R. Łaszewskiego, L. Łysiaka, J. Michalskiego, E. Rostworowskiego, J. Sobczaka czy W. Szyszkowskiego.

Prezentowana monografia pióra Adama Lityńskiego mieści się w kręgu tej tematyki. Lityński, wybitny znawca tematu, zajmujący się sejmikami od dawna¹ podjął się trudu systematycznej analizy reform drugiej połowy XVIII w. dotyczących sejmików ziemskich. Celem pracy jest, jak pisze autor „przedstawienie reformy sejmików i jej efektów w zakresie ustroju i funkcjonowania zgromadzeń ziemskich w latach 1764—1793/94” (s. 10). Osia pracy są trzy sprawy: pierwsza — zniesienie *liberum veto*, druga — kwestia osób uprawnionych do uczestnictwa w sejmikach (sprawa nieposesjonatów); trzecia — sejmikowe instrukcje poselskie i charakter mandatu poselskiego. Były to, zdaniem autora, kwestie fundamentalne; wszystkie inne były z nimi związane bądź z nich wynikały. Zgodnie z przyjętym założeniem praca podzielona została na trzy części. Każda z nich poprzedzona jest krótkim wstępem historycznym połączonym z rozważaniami teoretyczno-ustrojowymi porządkującym problematykę, prezentującym podstawową literatu-

¹ Por. np. A. Lityński, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606—1717)*, Katowice 1974; tenże, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń stanowych w Polsce XVII—XVIII w.*, CzP-H t. XXVI, 1974, z. 1, s. 175—183; tenże, *Sejmikowe sądy skarbowe województwa płockiego do 1717 roku*, „Studia Iuridica Silesiae” t. XI, 1986, s. 77—105.

rę (często polemicznie — por. np. polemikę ze St. Płazą, s. 143). Ten „tematyczny” tok narracji przesłonięty jest miejscami naturalną, chronologiczną dramaturgią wydarzeń — były to przecież lata obfitujące w fakty nadzwyczajnej wagi, a i ich historyczni uczestnicy dawali się nierzadko porwać emocjom. Układ pracy jest czytelny i jasny, choć zostawia pewien niedosyt: oto np. sejmiki lutowe 1792 r. (a więc jedyne, jakie odbyły się po uchwaleniu Konstytucji według nowych zasad) omówione zostały w konkluzji dwu pierwszych problemów, niewiele zaś mówi się o nich przy temacie instrukcji sejmikowych (por. s. 164, 167). Ustalenia pracy odnoszą się tak do Korony jak do Litwy, choć stan badań i dostępność źródeł faworyzuje ziemie polskie.

Z cezur chronologicznych wyjaśnienia wymaga końcowa: konstytucje sejmów grodzieńskiego dokonały ostatniej zmiany ustroju sejmików, zaś ostatnie w Rzeczypospolitej sejmiki odbyły się w początku 1794 r. — dlatego autor zastosował datę przełomu 1795 r. Bazą źródłową pracy są diariusze sejmowe, akta sejmikowe, projekty ustawodawcze, a także pamiętniki, korespondencja, prasa, druki ulotne. Szkoda, że autor nie zaopatrzył swej pracy w wykaz źródeł, a informację o nich umieszcza jedynie w przypisach!

Pierwszy z rozpatrywanych problemów, *liberum veto*, przesadnie zdaniem Lityńskiego obciążony został odpowiedzialnością za niemoc ustroju i państwa. Czy rzeczywistość — pyta — jednomyślność w systemie głosowania parlamentarnego jest zjawiskiem aż tak negatywnym, przecież krytyce podlega też system większościowy. Autor opowiada się za modelem „zmiernia do jednomyślności”, jako inspirującego dyskusję, dążącego do „ucierania” laudum czy konstytucji, ze wszęch miar pożytecznego dla omawianej sprawy, a także dla kultury politycznej kraju, wtedy zwłaszcza, kiedy podejmowanie decyzji *neminem contradicente* nie jest traktowane dosłownie. Taka właśnie zasada „zmiernia do jednomyślności” często była stosowana na sejmikach, a utrwałała się tak dalece, iż nawet na sejmikach doby stanisławowskiej, mimo istnienia zasady większościowej obserwować można tendencję do jednomyślności (por. s. 26, 97). Słusznie zauważa jednak autor (s. 110), że owo przyzwyczajenie do rozwiązań kompromisowych i uzyskiwania jednomyślności było niebezpieczne dla całości wysiłków ustawodawczych doby reform: ułatwiała blokowanie obrad i przedłużała debaty w nieskończoność. Zwraca też Lityński uwagę, iż większość zgromadzeń sejmikowych (w przeciwieństwie do sejmów) podejmowała decyzje wyborcze. W XVIII w. nawet tak ważny sejmik jak gospodarski łączony był z elekcją komisarzy do Trybunału Skarbowego Radomskiego. Wybory dominowały więc wśród decyzji sejmikowych ilościowo i jakościowo. Skonstatowawszy zaś podatność sejmików na podejmowanie decyzji wyborczych większością głosów, autor stawia pytanie, czy fakt ten nie rzutował na późniejsze, po 1764 r., przyjęcie zasady większości głosów w pierwszej kolejności na sejmikach. Obserwację tę potwierdza analiza projektów reformatorskich — oto w planach Familii postulowano zasadę większości głosów przede wszystkim w odniesieniu do sejmików. Śledzi uważnie Lityński dyskusję na sejmie 1764 r. w sprawie podejmowania uchwał sejmikowych i choć istnieje tu rozbieżność między diariuszami a tekstem konstytucji konkluduje, że prawo sejmu konwokacyjnego przyjęto i stosunkowo w całości, zaś reformę tę sankcjonował również i sejm 1768 r., który odbył się w całości pod dyktando mocarstw ościennych.

Kolejną reformę sejmików podjął dopiero Sejm Wielki, prawo to poprzedziło o kilka tygodni uchwalenie Konstytucji. Pierwszoplanową stała się tym razem sprawa nieposesjonatów i tę kwestię śledzi Lityński w drugiej części pracy. Przypomina więc czytelnikowi dobrze znaną dyskusję toczącą się na Sejmie Czteroletnim, odwołując się nie tylko do materiałów sejmowych i sejmikowych, ale też do

ocen i opinii w pamiętnikach i prasie warszawskiej. Sprawa sejmików i dyskusja nad nią odbijała szczególnie, zdaniem autora, układ sił politycznych w Sejmie, stanowiąc poligon polityczny przeciwstawnych ugrupowań, ale też unaoczniając niesprawność sejmu. Tym samym „sprawa sejmików” dowiodła, że do uchwalenia generalnych reform potrzebny będzie swoisty zamach stanu. Sprawa nieposesjonatów i ich rola w zgromadzeniach sejmikowych była dostrzegalnym problemem dla społeczeństwa szlacheckiego na długo przed Sejmem Wielkim, o czym świadczą lauda niektórych sejmików wykluczające tę grupę z możliwości podejmowania decyzji. Słusznie więc stawia autor pytanie o relację między prawem uczestnictwa w zgromadzeniach a prawem wyborczym. Wydaje się też, że specjalnych studiów wymaga rola nieposesjonatów w czasach stanisławowskich. W pierwszej połowie XVIII w. — jak udowodniła to Z. Zielińska² silna partia sejmikowa oparta była na trzonie średnioszlacheckim, warto więc powtórzyć za tą autorką, iż należy zrewidować utarty pogląd o gołocie jako głównym elemencie magnackiej klienteli. Czy nie nazbyt pochopnie odrzuca Lityński argumentację Wawrzeckiego na Sejmie Wielkim, że dopiero w 1768 r. obca przemoc narzuciła dopuszczenie gołoty do sejmików czego dawniej nie bywało (s. 114)?

Dyskusję nad projektem o sejmikach ocenił autor jako chaotyczną i przeciągającą się ponad miarę. Podkreślił też, że ustawa odstaje niekorzystnie od całości ustawodawstwa Sejmu Czteroletniego. Zarzuca jej kazuistykę, brak precyzji, niekonsekwencję i liczne niejasności. Ustawa ta oblatowana została dopiero 26 maja 1791 r. a wcześniej 3 maja uznana za ustawę rangi konstytucyjnej. Jedyną okazją sprawdzenia działalności sejmików po wprowadzeniu nowej ustawy były te, które odbyły się w lutym 1792 r. Lityński poświęca im sporo uwagi, słusznie uważając je za swoisty plebiscyt popularności nowych uregulowań, plebiscyt, który wypadł pomyślnie. Sumiennie przestrzegano nowego prawa mimo znacznych uciążliwości proceduralnych, a sejmikująca szlachta wykazała dobrą znajomość ustaw. Nieliczne odstępstwa były prawie niezauważalne i rzadkie.

Trzecia część książki poświęcona jest sprawie mandatu poselskiego i instrukcji sejmikowych choć, jak twierdzi autor, nie była to sprawa pierwszoplanowa — „jak gdyby ginęła w cieniu fundamentalnej sprawy zniesienia *liberum veto* i wprowadzenia zasady większości głosów” (s. 144). A jednak sprawa instrukcji wiąże się bezpośrednio z problemem „rządów sejmikowych”, wzajemnych odniesień między władzą państwową a lokalną, tak różnie ocenianych przez historyków. Sprawa instrukcji sejmikowych wykazała, jak twierdzi Lityński, szczególną odporność na reformy, zrozumiałą zważywszy na dominowanie republikańskiego nurtu w polskim życiu politycznym. Wzbudzała też wielkie zainteresowanie francuskich doradców konfederatów barskich: Mably'ego i Rousseau. Referując dyskusję o instrukcjach, która toczyła się na Sejmie Wielkim i znalazła swój wyraz w ustawie marcowej, zatrzymuje się Lityński nad interpretacją tekstu Konstytucji 3 Maja: nie ulega jego zdaniem wątpliwości, że przekształciła ona mandat poselski w mandat wolny, znosząc imperatywny charakter instrukcji poselskich. Polemizuje w tym miejscu z tezami R. Łaszewskiego, podkreślając jednak, iż rozstrzygnięcie tych wątpliwości przynieść mogła jedynie praktyka, której z oczywistych względów nie było.

Lata 1792—1795 przyniosły koniec epoki Sejmu Wielkiego i tak często nie zrealizowanych marzeń. Autor przypomina w ostatniej części pracy projekty Katarzyny II i Sieversa, królewskie próby ratowania ustawy sejmowej. Konkludując

² Z. Zielińska, *Mechanizm sejmikowy i klientela radziwiłłowska za Sasów*, PH t. LXII, 1971, z. 3, s. 397—419; tu por. zwłaszcza s. 406.

stwierdza, że gdyby ograniczyć się do egzegezy tekstów konstytucji z 1791 i 1793 r. i porównać w nich ustalenia dotyczące sejmików — to różnice będą znikome. Ale nie zmienia to najważniejszego: nie stan prawny, ale sytuacja i atmosfera polityczna i wiążąca się z tym praktyka decydowały o sytuacji Rzeczypospolitej — w ustawie zostało niemal wszystko, w praktyce — nic. W rozważaniach końcowych znajdujemy generalne stwierdzenie autora, iż podjęte reformy dążące do reorganizacji i uzdrowienia sejmików szlacheckich zostały dobrze przyjęte przez naród szlachecki, pokazały też, że ustrój Rzeczypospolitej okazał się reformowalny, a zło tkwiło nie w istocie rządów sejmikowych, które były niezbywalnym elementem szlacheckiego republikanizmu, ale w petryfikacji form i magnackiej manipulacji sejmikami.

Książka Adama Lityńskiego wypełnia lukę w badaniach nad sejmikami — jest przede wszystkim poświęcona reformie. Nie znajdzie w niej czytelnik modelowego opisu instytucji³. Zawiera przede wszystkim cenną analizę dzieła reformy sejmików opartą o wszechstronne badania źródłowe autora, uzupełnione usystematyzowanym przeglądem literatury przedmiotu — na plan pierwszy wysuwa się więc podtytuł tomu: „Dzieje reformy”. Lityński zastrzega się, że praca jest studium prawnoustrojowym, nie ma ambicji rozwiązywania zagadnień historii politycznej i społecznej. Analizując dzieje reformy doby polskiego Oświecenia trudno jednak od tej problematyki odejść. Toteż autor raz po raz nawiązuje do spraw politycznych: argumenty w dyskusjach merytorycznych w sejmie tak często wynikały z różnic politycznych. Przy sprawie nieposesjonatów trudno ustrzec się przed refleksją o wewnętrznych podziałach stanu szlacheckiego, tak celnie sformułowaną przez J. Jedlickiego⁴, przy okazji omawiania tej samej dyskusji.

Prezentowana praca powstała w zespole badań nad polskim parlamentaryzmem, kierowanym przez prof. Juliusza Bardacha. Sądzić należy, że ciekawe rozważania autora zostaną wkrótce uzupełnione; oto już we wstępie znajdujemy deklarację, że tom oddany czytelnikowi jest początkiem dalszych prac, w druku zaś znajdują się monograficzne opracowania problematyki sejmikowej w odniesieniu do województwa płockiego tej doby i praca o głosowaniu na sejmikach⁵. Będzie to zapewne cenne uzupełnienie omawianej książki, dotyczyć ma bowiem praktyki sejmikowej potraktowanej tu drugoplanowo. A przecież praktyka stanowi nie tylko ilustrację problemu, ale też uprawomocnia tezy stawiane w wyniku analizy teoretycznych aktów prawnych, na co wielokrotnie zwraca uwagę autor. Wysoko oceniając monografię A. Lityńskiego z niecierpliwością oczekiwać więc będziemy na kontynuację.

Anna Rosner

³ Por. tu np. S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572—1632) cz. I*, Warszawa—Kraków 1987, s. 157 („Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” DCCLIV, Prace Prawnicze, zesz. 122).

⁴ Warto w tym miejscu upomnieć się o tę pominiętą przez autora pracę J. Jedlickiego, *Klejnot i bariery społeczne*, Warszawa 1968 (por. s. 134—155).

⁵ A. Lityński, *Sejmiki województwa płockiego przed i w czasie Sejmu Czteroletniego. Z badań nad organizacją i funkcjonowaniem*, [w:] *W dwusetną rocznicę wolnego Sejmu. Ludzie-państwo-prawo czasów Sejmu Czteroletniego*, red. A. Lityński (w druku); tenże, *O głosowaniu na sejmikach (1764—1793). Zagadnienia prawnoustrojowe* („Zeszyty Naukowe WSP w Opolu”. Seria: Historia z. 26, w druku).